

Dariusz WALERJAŃSKI

Międzynarodowe Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki

3. ZABRZE – MIASTO DLA ODKRYWCÓW

„Chcąc planować, musimy wiedzieć, co wydarzyło się w przeszłości i wyczuwać, co przyniesie przyszłość. Nie jest to zachęta do prorocत्व, ale potrzeba uniwersalnego spojrzenia na świat”.

Siegfried Giedion¹⁰

STRESZCZENIE

Historia każdego miasta jest tworzona poprzez mieszkańców i pozostawione przez nich dziedzictwo. Czesław Miłosz, polski poeta, laureat Nagrody Nobla, porównał życie ludzkie do kartki papieru będącej częścią książki. Historię Zabrze, zbudowaną przez pokolenia mieszkańców, również można porównać do wielkiej książki, podzielonej na rozdziały opisujące jego przeszłość. Została ona równocześnie ukształtowana poprzez rozwijający się od końca XVIII wieku przemysł ciężki. Zabrze jest młodym miastem, które otrzymało prawa miejskie w październiku 1922 roku, ale jego historia rozpoczęła się ponad siedemset lat temu. Pomimo średniowiecznego rodowodu Zabrze przez długie wieki pozostawało wsią. Obecnie dziedzictwo przemysłowe, to materialne i niematerialne, jest postrzegane jako „skarb”, który warto zachować dla przyszłych pokoleń, zgodnie z łacińską maksymą: „Conservatio est aeterna Creatim”.

¹⁰ Giedion S.: Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji. PWN, Warszawa 1968, s. 23.

DZIEJE MIASTA JAKO KSIĘGA

Na miasto zawsze można spojrzeć z różnej perspektywy, ale nie byłoby miasta, gdyby dzięki ciężkiej pracy nie zbudowali go ludzie, gdyby w nim od pokoleń nie mieszkali, tworząc jego historię, z ludzką twarzą. „Życie ludzkie jest jak kartka w środku książki, a żeby ją zrozumieć, trzeba wiedzieć, co było na kartach poprzednich – pisał noblista Czesław Miłosz w „Ziemiu Ulro”¹¹. Dzieje miasta można śmiało porównać do grubej książki pełnej rozdziałów na nowo odkrywanych w poszukiwaniu augustiańskiej prawdy i historii ludzi tworzących ją niegdyś i obecnie. Według moich obliczeń od ponad 700 lat trwania Zabrza jego historię tworzyło około czternastu do piętnastu pokoleń, których dziejów nie da się opowiedzieć od początku do końca. Zabrze to mała ojczyzna dla wszystkich, którzy się z nim utożsamiają, wracają tu jak ptaki do gniazda. W czasie swojego istnienia ulegało ciągłej przemianie: ze spokojnej średniowiecznej wsi – opisaney w XIII wieku w kościelnych dokumentach jako *Sadbre* lub „wieś Konrada” (*Sadbre sive Cunczindorf*)¹² – malowniczo położonej na porośniętych pagórkach, zwanych debrami, pomiędzy którymi toczyła swe wody rzeka Bytomka, w wielkie miasto z „wieżą i kołem zębatym” w herbie. Poszczególne karty jego historii pokazują zmieniającą się przynależność państwową i administracyjną: od Piastów śląskich, przez władców Czech w XIV w., austriackich Habsburgów w XVI stuleciu, po pruskie panowanie, które nastąpiło w Zabrzu po wojnach śląskich w XVIII w. W okresie plebiscytowym miasto zostało podzielone pomiędzy Polskę i Niemcy, a od 1945 r. należy do Polski. Każda z tych zmian pozostawiła ślady w lokalnej społeczności, jej mentalności i składzie demograficznym, dowodząc, jak bardzo historia bawi się ludźmi i narodami.

Pierwszy rozdział książki o Zabrzu, nie licząc czasów prehistorycznych, to opowieść o niewielkiej wsi o powierzchni około 2400 morgów, nad którą w II poł. XVI w. górował zamek wzniesiony przez czeskiego szlachcica Szambora Dluhomila, a której mieszkańcy zajmowali się rolnictwem¹³. Wioska ta położona była pomiędzy dwoma średniowiecznymi miastami, Bytomiem i Gliwicami, do których prowadziła jedna droga ze wschodu na zachód, dziś nazywana ulicą Staromiejską, przecinająca zabrzańską osadę na dwie części. Pod koniec XVIII w., za sprawą poszukiwacza czarnych kamieni i urzędnika pruskiego urzędu górniczego Salomona Isaaka¹⁴, nastąpiło coś, czego nikt nie mógł przewidzieć. Pod ziemią odkryto pokłady węgla kamiennego o dobrej jakości. I to one

¹¹ Miłosz Cz.: *Ziemia Ulro*. Znak, Kraków 1994, s. 106.

¹² Kostorz R.: *Objazd nad Kaczawą w średniowiecznych dyplomach*. TZM, Zabrze 2001, s. 37-42.

¹³ Knossalla J.: *Geschichte der Stad Hindenburg O/S*. Księgarnia Katolik Sp. Akc., Katowice 1929, s. 20-21.

¹⁴ *Encyklopedia Chorzowa*. WPK, Katowice Grzegorz Grzegorek, 2009, s. 199-200; por. Jaros J., *Dwa wieki Kopalni Węgla Kamiennego „Zabrze-Bielszowice”*. Zabrze: SITG KWK Zabrze-Bielszowice, 1991. s. 10.

w ciągu najbliższych 100 lat zmieniły oblicze tej rolniczej okolicy w nowoczesne i przemysłowe miasto, *fantastyczny i dziwny ogród piekieł*, najeżony lasem kominów i wielkich pieców hutniczych. W ten sposób rozpoczął się nowy rozdział w historii miasta, którą streścić można w poetyckich słowach: *Na początku była ziemia, potem węgiel kamienny, a wieki później narodziło się wielkie Zabrze*. Zanim miasto uzyskało prawa miejskie, co nastąpiło w październiku 1922 roku, do I poł. XX wieku uważane było za najbardziej uprzemysłowioną i nowoczesną wieś w Europie. Cały XIX wiek to złoty okres w dziejach miasta za sprawą rozwijającego się tu – dzięki prywatnym kapitałom rodzin Donnersmarcków, Borsigów, Ballestremów i inwestycjom państwa pruskiego – przemysłu. Do dziś w przestrzeni miasta możemy odnaleźć miejsca, fabryki, osiedla patronackie i kościoły, które są z nim związane, a powstały dzięki hojności oraz wsparciu wspomnianych rodów przemysłowych. Niektóre z tych zakładów wciąż funkcjonują i służą mieszkańcom Zabrze. Najlepszym tego przykładem jest Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido”, która powstała w 1855 r., a w 2007 r. przekształcona została w instytucję kultury, wciąż przyjmującą w swoje podwoje ludzi – dawniej górników, dziś podczas podziemnej podróży do Skarbnikowego królestwa – rzesze pełnych nadziei na niezwykle doznania turystów¹⁵. Zabrzeńskie dziedzictwo przemysłowe jest godne uwagi i zainteresowania z powodu zachowania swojej autentyczności. Świadczy o tym najlepiej fakt, że miejscowe obiekty techniki współtworzą znane szlaki dziedzictwa przemysłowego. Wspomniana kopalnia „Guido”, Skansen Królowa Luiza z prawdziwą i – co istotne – wciąż czynną dwucylindrową maszyną parową, Muzeum Górnictwa Węglowego oraz Szyb „Maciej” znajdują się na Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego, a kopalnia „Guido” wyróżniona została jako punkt kotwiczny Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego ERIH. Wspominając o przemysłowym dziedzictwie, jakie w Zabrzu się zachowało, trzeba także zaakcentować wieloletnie działania władz miasta na rzecz przekształcenia tego, co przez lata było budowane dla potrzeb przemysłu, a czego po 1945 roku nie postrzegano w kategoriach zabytku architektury czy atrakcji turystycznej, traktując jedynie jako elementy potrzebne do wykonywania pracy. Pamiętać trzeba, że dziedzictwo przemysłowe, obok sportu i medycyny, jest ważnym elementem rozwoju Zabrze. Lata sukcesywnych działań dziś przynoszą efekty – Zabrze jest w kraju coraz częściej postrzegane jako stolica turystyki przemysłowej z legitymacją Światowej Organizacji Turystyki

¹⁵ Walerjański D. (red.): Barwny świat czarnych skarbów. Zabytkowa kopalnia „Guido”. ZKWK Guido, Zabrze 2008, s. 5.

(UNWTO)¹⁶. W 2003 roku Zabrze zostało uhonorowane przez Polską Organizację Turystyczną (POT) specjalnym certyfikatem za najlepszy produkt turystyczny pt. „Zabrze – miasto turystyki przemysłowej”. Rok później Polska Izba Turystyki przyznała gminie Zabrze nagrodę honorową „Kompas” za promocję turystyki przemysłowej. Od września 2008 roku, na terenie miasta pod patronatem Światowej Organizacji Turystyki rozpoczęła swoją działalność wyspecjalizowana jednostka – Międzynarodowe Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki.

DZIEDZICTWO KULTUROWE

Zachowany w Zabrzu krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze, które nawzajem się przenikały, tworząc z czasem to, co nazywamy dziedzictwem kulturowym. Człowiek, cywilizacja, przyroda – lub człowiek, natura, technika – ta zależność tworzy integralną strukturę przestrzenną, na którą składają się obiekty kulturowe i przyrodnicze. Stąd też władze miasta Zabrze przy współpracy fachowców, architektów, historyków, specjalistów od turystyki czynią wiele działań w celu zachowania dziedzictwa przemysłowego poprzez m.in. utworzenie parku kulturowego, będącego jedną z formą ochrony lub wyselekcjonowania najwartościowszych obiektów, które mają szansę stać się pomnikiem historii, co otworzy drogę do ubiegania się o największy zaszczyt, jakim jest wpis na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Zachowanie i promocja industrialnego dziedzictwa to sposób na budowanie atrakcyjności miasta, które od kilku lat reklamuje się jako „Miasto Turystyki Przemysłowej – Kopalnia Możliwości”. Zabrze to jednak nie tylko materialne dziedzictwo przemysłu, które zachwyca swą autentycznością, ale też ciekawa architektura, zarówno sakralna, jak i świecka, która powstawała także dzięki wkładowi finansowemu miejscowych przemysłowców. To miasto nietuzinkowych zabytków architektury. Pięknie pisał o nich architekt Tomasz Wagner, porównując je do wielkiej księgi, w której litery to detale tworzące wyrazy, czyli budynki: *Ulice jak zdania, a dzielnice jak rozdziały tej opowieści o tworzeniu*. Gdybym miał wskazać w Zabrzu miejsca o niepowtarzalnym uroku, które warto odwiedzić, to byłyby to cztery obiekty: cmentarz żydowski, kościół św. Józefa, kościół św. Anny oraz zabrzańskie podziemia. Żydowski dom wieczności to miejsce szczególne, świad-

¹⁶ Strona informacyjno-edukacyjna o działalności Międzynarodowego Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki wyspecjalizowanej jednostki działającej w ramach struktur Zabytkowej Kopalni Węgla Kamiennego „Guido” w Zabrzu. <http://www ihtourism.pl> [dostęp: 15.08.2012].

czące o wielokulturowości miasta, od końca XVIII w. zamieszkiwanego również przez Żydów. Cmentarz założony został w 1871 roku. Na jego terenie, o którym można powiedzieć, że to zaczerpnięty ogród *hortus judaeorum*, spoczywa około tysiąc zabrzańskich Żydów. To jedyne miejsce w Zabrzu, gdzie daty urodzin i śmierci pochowanych tam osób liczone są od stworzenia świata, a napisy na grobach zapisane są w „świętym języku”, hebrajskim¹⁷. Kościół św. Józefa z kolei to najwybitniejsze dzieło architektoniczne na skalę europejską, jakie powstało w tym mieście i na Śląsku przed 1945 rokiem. Kościół zachwyca ukrytym pięknem w jego pełnej przestrzeni obudowanej surową cegłą i pozbawionej ozdób. Zbudowany został w 1931 roku, według projektu kolońskiego architekta Dominikusa Böhma¹⁸. Jego wnętrze, jak określił sam architekt, jest „światłem malowane”. To kościół, w którym możemy zbliżyć się do świętości. Obok tego kościoła, po drugiej stronie tej samej ulicy, mieści się od 1934 roku. drugie miejsce o szczególnym znaczeniu dla miasta – stadion Górnika Zabrze, klubu piłkarskiego, który rozstawił miasto w Polsce i na świecie. Zabrzańskie podziemia z kolei to niezwykle liczne podziemne wyrobiska i chodniki o łącznej długości około 7 km, powstałe w wyniku wyteżonej pracy górników, którzy drążyli je od końca XVIII do początków XX w. Ich ozdobą jest wykuty w skale 2,5-kilometrowej długości podziemny tunel, zwany Główną Kluczową Sztolnią Dziedziczną, będącą najdłuższą zachowaną na terenie kraju podziemną drogą transportową, dzięki której wydobyty węgiel płynął na powierzchnię podziemi specjalnymi łodziami. Zwiedzanie tych podziemi powstałych w wyniku działalności człowieka jest rodzajem unikalnej, niezwykłej przygody.

W panoramie przestrzennej miasta, kiedy spojrzymy na nią z pewnej wysokości, zobaczymy wiele wież i wieżyczek. Jedną z nich należy do niezwykłego o neoromańskiej i neogotyckiej architekturze kościoła p.w. św. Anny, wybudowanego na planie krzyża łacińskiego w 1900 roku. dzięki wysiłkom wiernych. Dziś to nie tylko katolicka świątynia, ale ogromne, pięknie wyposażone, otwarte muzeum sztuki i architektury sakralnej, gdzie każdy obraz, witraż, rzeźba z postacią świętego i niemal każdy przedmiot opowiada nam swoją własną historię. Wśród zabrzańskich wież nie sposób nie dostrzec też monumentalnej, prawie czterdziestopięciometrowej wieży ciśnień z charakterystycznym mansardowym dachem, krytym łupkiem i zwieńczonym latarnią, którą zbudowano w 1909 roku, według projektu architekta Kinda z państwowej dyrekcji górniczej. Dzięki niej

¹⁷ Strona poświęcona historii oraz walorom artystycznym cmentarza żydowskiego w Zabrzu, <http://www.cmentarz-zydowski.pl> [dostęp 15 sierpnia 2012].

¹⁸ Pyrchała J.: Historia kościoła i parafii św. Józefa w Zabrzu. Parafia św. Józefa, Zabrze 2005. s. 31.

magazynowano i dostarczano wodę nie tylko mieszkańcom Zabrze, ale i pobliskich Gliwic¹⁹. Dzisiaj jest ona symboliczną „świątynią techniki”.

PROFANUM, SACRUM, TECHNE

Przemierzając miasto ulicą Wolności, wyznaczoną w I poł. XIX w., będącą jedną z najdłuższych ulic w Polsce, na jednym z budynków, dzisiaj siedzibie liceum ogólnokształcącego, na ścianie frontowej możemy zobaczyć pięć zaklętych w kamień postaci, które milcząco do nas przemawiają. To „wędrujące rzeźby” o ciekawej historii, przez lata ukrywane przed mieszkańcami i w tajemnicy schowane w ciemnym piwnicznym lochu, aby światło dzienne ujrzeć w 1933 roku. Ich autorem jest artysta Robert Bednorz. Wykonane zostały w 1927 roku w skale, którą miliony lat temu kształtował ogień wulkaniczny, skale narodzonej z magmy. Każda z tych postaci opisuje jeden z elementów kształtowania ludzkiej osobowości: Heroizm, Poezję, Naukę, Prozę i Waleczność. Również przy tej ulicy, na terenie skansenu górniczego w pobliżu szybu „Carnall” można zobaczyć wciąż czynną dwucylindrową maszynę parową o mocy 2000 KM, wyprodukowaną w 1915 roku oraz czynną zabytkową elektrownię zawodową wybudowaną w 1897 roku przez berlińską spółkę AEG z zespołem hal fabrycznych z XX wieku. Takich niezwykłości, architektonicznych i artystycznych detali, ciekawych i zabytkowych budynków ze świata *profanum, sacrum i techne*, mających swoją historię, znaleźć można przy tej ulicy, będącej swoistym kręgosłupem miasta, ale także w całym mieście, bardzo wiele. Patrząc na miasto z tej perspektywy, śmiało można stwierdzić, że niewiele jest w Polsce takich regionów i miast, gdzie dziedzictwo przemysłowe jest tak bogate i gdzie tak wiele się zachowało zabytków techniki i architektury industrialnej²⁰. Niektórzy mawiają, że ponoć nie istnieją pociągi, którymi możemy podróżować w czasie... a jednak wizyta w Zabrzu jest takim symbolicznym wejściem do pociągu, którego trasa prowadzi nas w industrialną przeszłość, a z jego okien otwiera się perspektywa pomysłów na przyszłość.

¹⁹ Hebliński J.: 125 lat zabrzańskich wodociągów. Zabrzańskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji, Zabrze 2008, s. 33.

²⁰ Obecnie na terenie miasta od maja 2008 r. jest prowadzony projekt pod nazwą „Europejski Ośrodek Kultury Technicznej i Turystyki” mający na celu rewitalizację obiektów przemysłowych oraz ich adaptację w celach muzealno-turystycznych. Beneficjentem projektu jest Miasto Zabrze, a jego realizatorem Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido” w Zabrzu. Wartość projektu to 69 017 000,00 PLN, z czego fundusze unijne obejmują wartość 41 410 000,00 PLN w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego – Program Operacyjny „Innowacyjna Gospodarka” na lata 2007-2013.

BIBLIOGRAFIA

1. Dietz d'Arma L.: Miasto Zabrze, jego rozwój i przeobrażenia przestrzenne, Zabrze 1966 (maszynopis).
2. Hnatyszyn P.: Kalendarium Zabrzeńskie. Zabrze 2006.
3. Knossalla J.: Geschichte der Stadt Hindenburg O/S. Katowice 1929.
4. Sztuka Górnego Śląska. Pod red. Ewy Chojeckiej. Katowice 2009.
5. Walerjański D.: Zabrze krok po kroku. Zabrze 2010.
6. Walerjański D.: Guido Śląska perła techniki. Kraków 2010.
7. Wagner T.: Zabrze – nieznanne oblicza Śląskiej architektury. Katowice – Zabrze 2003.
8. Wpływ przemysłu na rozwój Zabrza. Materiały pokonferencyjne. Katowice 2010.
9. Zabrze. Zarys rozwoju miasta, Pod red. Henryka Rechowicza. Katowice 1967.
10. Wpływ przemysłu na rozwój Zabrza. Materiały pokonferencyjne. Katowice 2010.
11. Jubilewicz T.: Zabrze na każdą pogodę. KSC Plus. Aleksandrowice 2010.
12. Zabrze 1933 – 1989. Szkice z dziejów politycznych miasta. Pod red. Sebastiana Rosenbauma. Katowice 2011.

Fot. 1. Widok na jedno z wejść na teren Huty Donnersmarcka, Denkschrift uber den Kreis Hindenburg O-S, 1921 (zbiory prywatne autora)
Photo 1. Author's private collection: A view of one of the entrances into the Donnersmarck Steelwork Denkschrift uber den Kreis Hindenburg OS, 1921

Fot. 2. Dworzec kolejowy w Zabrzu, fotografia z 1898 roku (zbiory prywatne autora)
Photo 2. Author's private collection: Railway station in Zabrze, photo 1898

Fot. 3. Fragment mapy Zabrza z 1901 roku (zbiory prywatne autora)
Photo 3. Fragment of a map Zabrze, 1901

Fot. 4. Widok na sortownię węgla wraz z szymbami kopalni „Królowa Luiza” w Zabrze, fotografia z I poł. XX w. (zbiory prywatne autora)

Photo 4. Author's private collection: View of coal mine sorting with "Queen Louise" shafts in Zabrze. Photograph of the first half of XX century

Fot. 5. Na trasie turystycznej w ZKWK „Guido” w Zabrze, autor fotografii: D.Walerjański (zbiory prywatne autora)

Photo 5. At the tourist route in ZKWK "Guido" in Zabrze. Photography by: D.Walerjański

Fot. 6. Wnętrze hali produkcyjnej w hucie Donnersmarcka, Denkschrift über den Kreis Hindenburg O-S, 1921 (zbiory prywatne autora)

Photo 6. Author's private collection: Interior of a steel mill production hall Donnersmarck Denkschrift über den Kreis Hindenburg OS, 1921

Fot. 7. Archiwum MCDB –DPT, wylot z Głównej Kluczowej Sztolni Dziedzicznej przy ul. Sztolniowej (obecnie ul. Karola Miarki)

Photo 7. MCDB – DPT Archive: Outlet of the Main Key Adit at the Sztolniowa street (Karola Miarki street)

Fot. 8. Archiwum MCDB –DPT, ul. Doroty z pocztą

Photo 8. MCDB – DPT Archive: Doroty street with the building of Post Office

Fot. 9. Huta Donnersmarcka. Widok z lotu ptaka, lata 20. XX w. (zbiory prywatne autora)
Photo 9. Author's private collection: Donnersmarck Steelworks. Aerial view, years 20 of the XX century

Fot. 10. Plac Warszawski, dawny plac targowy w Zabrze, po 1915 roku (zbiory prywatne autora)
Photo 10. Author's private collection: Water Tower at Zamojska street in Zabrze

Fot. 11. Huta Donnersmarcka. Widok z lotu ptaka, lata 20. XX w. (zbiory prywatne autora)

Photo 11. Author's private collection: Marketplace in Zabrze

Fot. 12. Huta Donnersmarcka. Widok z lotu ptaka, lata 20. XX w. (zbiory prywatne autora)

Photo 12. Zbiory prywatne autora: Hotel Admirals – Palast przy placu Dworcowym w Zabrzu

Fot. 13. Zabrze – pastela autorstwa artysty plastyka Kazimierza Szołtyśka

Photo 13. Zabrze by the graphic Kazimierz Szołtyśka

Fot. 14. Zabrze – pastela autorstwa artysty plastyka Kazimierza Szołtyśka

Photo 14. Zabrze by the graphic Kazimierz Szołtyśka.